

Πρόταση μεταδιδακτορικής έρευνας

Τίτλος: Τα δημόσια μνημεία για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Αθήνα και το Βερολίνο από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα.

Η μελέτη των μνημείων στον δημόσιο χώρο παρουσιάζει ιδιαίτερη άνθηση τις τελευταίες δεκαετίες διεθνώς. Ακαδημαϊκοί και ερευνητές από τα πεδία της Ιστορίας, της Δημόσιας Ιστορίας, της Ιστορίας της Τέχνης, της Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας και των Σπουδών Μνήμης, εξετάζουν, ο καθένας από τη δική του σκοπιά, τη σχέση της δημόσιας γλυπτικής με τη δημόσια ιστορία και τη διαχείριση της μνήμης και της λήθης.

Επιπλέον, τα φαινόμενα αποκαθήλωσης αγαλμάτων με ρατσιστικές και αποικιακές συνδηλώσεις στις Η.Π.Α. αλλά και ο πρόσφατος βανδαλισμός σοβιετικών μνημείων για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο με αφορμή την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία, καταδεικνύουν ότι η κριτική και στοχαστική προσέγγιση του φαινομένου είναι όχι μόνο σημαντική αλλά και εξόχως επίκαιρη. Παρόλα αυτά, η ελληνική βιβλιογραφία παραμένει μέχρι σήμερα αποσπασματική, καθώς οι περισσότερες σχετικές μελέτες επικεντρώνονται στα μνημεία για την Ελληνική Επανάσταση. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η προτεινόμενη μεταδιδακτορική έρευνα θα εξετάσει τα δημόσια μνημεία που αφορούν στη «δύσκολη» δεκαετία του 1940. Τις τελευταίες δεκαετίες, το ενδιαφέρον των ελλήνων ιστορικών για την εν λόγω περίοδο αυξήθηκε με αποτέλεσμα τη συγκρότηση ενός αξιόλογου corpus κειμένων για την ιστορία της περιόδου, που σε μεγάλο βαθμό διαπλέκεται με την ιστορία του ναζισμού (Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση). Ωστόσο, οι περισσότερες προσεγγίσεις μέχρι τώρα επικεντρώθηκαν είτε στην πολιτική ιστορία της δεκαετίας είτε στη δημόσια ιστορία είτε στο σημείο διασταύρωσής τους. Η παρούσα έρευνα, διασταυρώνοντας την ιστορία της τέχνης με τη δημόσια ιστορία, θα επιχειρήσει να εξετάσει για πρώτη φορά συστηματικά τα μνημεία για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην ελληνική πρωτεύουσα και το Βερολίνο από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα.

Βασικός στόχος της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη των μνημείων τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα οποία ανεγείρονται στον αθηναϊκό δημόσιο χώρο από τη δεκαετία του 1970 και ειδικότερα από την πτώση της Χούντας (1974) και έπειτα. Παράλληλα, εγγράφοντας την ελληνική περίπτωση στη διεθνή εμπειρία, θα εξετάσω τα μνημεία κατά του Ναζισμού και του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, που ανεγείρονται την ίδια περίοδο στο Δυτικό και Ανατολικό Βερολίνο. Έτος ορόσημο θεωρείται εδώ το 1972, καθώς τότε η δυτική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (BRD) και η ανατολική Λαοκρατική Γερμανική Δημοκρατία (DDR) αλληλοαναγνωρίζονται με τη Βασική Συνθήκη (Grundlagenvertrag) και ομαλοποιούν τις διμερείς σχέσεις τους.

Πιο συγκεκριμένα, η προτεινόμενη έρευνα θα εξετάσει την ιστορία και υποδοχή σαράντα (40) μνημείων στην Αθήνα και στο Βερολίνο ανιχνεύοντας και σχολιάζοντας με κριτικό τρόπο τις αισθητικές, ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις των υπό εξέταση παραδειγμάτων. Επιπλέον, θα εξεταστούν ο ρόλος και οι στοχεύσεις του εκάστοτε παραγγελιοδότη όπως είναι π.χ. οι ελληνικές και γερμανικές κυβερνήσεις, δήμαρχοι στην Αθήνα αλλά και στο ανατολικό και δυτικό Βερολίνο, πολιτικά κόμματα, αντιστασιακές οργανώσεις κ.ά. Μερικά από τα ερωτήματα που θα επιχειρήσω να απαντήσω κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου είναι τα εξής: Με ποιους τρόπους αναπαρίσταται το ναζιστικό παρελθόν μέσα από τα συγκεκριμένα μνημεία; Ποια πρόσωπα επιλέγονται να τιμηθούν στον δημόσιο χώρο και ποια παραμερίζονται; Επιπλέον, ποια είναι η σημασία της χωροθεσίας των μνημείων; Υπάρχουν γλυπτά που στήνονται σε κεντρικά σημεία και άλλα που σχεδόν «εξοβελίζονται»; Ποια είναι η ομόχρονη και υστερόχρονη υποδοχή των μνημείων αυτών από τον Τύπο και τις πολιτικές παρατάξεις; Διαπιστώνονται άραγε αντιδράσεις στον δημόσιο λόγο, που πυροδοτούνται από την ανίδρυση τέτοιων μνημείων; Ακόμη, σε ποιο βαθμό τα μνημεία αυτά μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε πτυχές της ιδεολογικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και τη Νέα Δημοκρατία κατά τη δεκαετία του 1980 αλλά και αργότερα; Ποια είναι η στάση των κομμάτων της Αριστεράς και ιδιαίτερα του ΚΚΕ; Από την άλλη μεριά, σε ποιο βαθμό τα μνημεία που ανεγείρονται στο Βερολίνο την υπό εξέταση περίοδο αντικατοπτρίζουν τις γερμανο-γερμανικές αφηγήσεις για το ναζιστικό παρελθόν και τη γερμανική αντίσταση;

Βασική θέση της παρούσας έρευνας είναι ότι τα εν λόγω μνημεία θα πρέπει να εξεταστούν λαμβάνοντας υπόψη τις παρακάτω παραμέτρους που συνδέονται με τα κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον της εκάστοτε δεκαετίας:

A) την πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία του ΠΑΣΟΚ και το προοδευτικό κλίμα που επικρατεί στη χώρα την δεύτερη περίοδο της Μεταπολίτευσης,

B) τον Ψυχρό Πόλεμο ανάμεσα σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετα μπλοκ,

Γ) τις ψυχροπολεμικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα στα δύο μεταπολεμικά γερμανικά κράτη και

Δ) τις αλλαγές που συντελούνται στον κόσμο, την Ελλάδα και τη Γερμανία μετά το 1990.

Η παρούσα πρόταση θα επιχειρήσει να διερευνήσει το υπό εξέταση ζήτημα διεπιστημονικά διασταυρώνοντας την ιστορία της τέχνης με τη δημόσια ιστορία και την πολιτική ιστορία. Πιο συγκεκριμένα, θα μελετήσω τα δημόσια μνημεία αφενός ως έργα τέχνης στον δημόσιο χώρο και αφετέρου ως μνημονικούς τόπους.

Ειδικότερα, θα εξετάσω τις καλλιτεχνικές διαστάσεις των μνημείων, καθώς εκείνα προσδοκούν, μεταξύ άλλων, την αισθητική εμπειρία. Ειδικότερα, θα μελετήσω την τυπολογία των μνημείων (ανδριάντες, έφιπποι ανδριάντες, προτομές, ηρώα, στήλες, γλυπτικά συμπλέγματα, γλυπτικά σύνολα, επιγραφές κ.ά.), τη μορφή και το περιεχόμενό τους. Αν και στην ελληνική περίπτωση δεσπόζουσα θέση έχουν το παραστατικό ύφος και οι ρεαλιστικές αποδόσεις, θα ανιχνεύσω ενδεχόμενα μοντερνιστικά-αφαιρετικά παραδείγματα που πιθανόν να λειτούργησαν υπονομευτικά απέναντι στους σκοπούς της ανίδρυσής τους. Από την άλλη μεριά, στη γερμανική περίπτωση δεσπόζουν ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός και η αφαίρεση στο ανατολικό και δυτικό Βερολίνο αντίστοιχα.

Επιπρόσθετα, τα υπό εξέταση μνημεία θα ιδωθούν ως «τόποι μνήμης» που διαπλέκονται με άλλους αντίστοιχους μνημονικούς τόπους. Ειδικότερα, θα μελετήσω τις διαφορές επιτελέσεις που λαμβάνουν χώρα στα υπό εξέταση μνημεία όπως π.χ. εκδηλώσεις μνήμης με επισκέψεις από έλληνες και γερμανούς πολιτικούς, κατάθεση στεφάνων, ομιλίες, αλλά και φωτογραφίες πολιτών. Μερικά από τα ερωτήματα που

θα εξετάσω εδώ είναι τα εξής: Ποιοι λόγοι εκφωνούνται και από ποιους; Διαπιστώνεται εδώ η παρουσία και συμμετοχή πολιτικών από τα δύο μεταπολεμικά γερμανικά κράτη και, μετά την επανένωση, από την ενιαία πλέον Γερμανία; Επιπλέον, σε ποιον βαθμό οι μνημονικοί αυτοί τόποι συμβάλλουν στην ανακίνηση του θέματος περί γερμανικών αποζημιώσεων προς την Ελλάδα κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης και αργότερα και ποια είναι η στάση των δύο μεταπολεμικών γερμανικών κρατών. Με άλλα λόγια, μέσα από τη συγκριτική προσέγγιση των μνημείων για τον Πόλεμο και τον Ναζισμό στην Αθήνα και το Βερολίνο, θα εξετάσω τις ελληνογερμανικές διασταυρώσεις στο πεδίο της δημόσιας τέχνης και της πολιτικής.

Τέλος, εκτός από την επιτόπια μελέτη στους μνημονικούς αυτούς τόπους, το τεκμηριωτικό υλικό για την παρούσα πρόταση θα συμπληρωθεί από την έρευνα σε διάφορα αρχεία, όπως π.χ. στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στο Εικαστικό Επιμελητήριο αλλά και σε αντίστοιχα αρχεία στη γερμανική πρωτεύουσα. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι θα εξεταστούν και πιθανές προτάσεις για δημόσια μνημεία που δεν υλοποιήθηκαν ποτέ.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- **Adamopoulou**, Areti, “Born of a Peripheral Modernism. Art History in Greece and Cyprus”, in *Art History and Visual Studies in Europe: Transnational Discourses and National Frameworks*, Matthew Rampley, Thierry Lenain, Hubert Locher and Andrea Pinotti (eds), Leiden, Brill, 2012, pp. 379-391.
- **Adamopoulou**, Areti, “Expositions d’art à Paris et Athènes après 1945: orientations et objectifs politiques”, in *Athènes-Paris 1945-1975. Du Mataroa à la Dictature*, Evgenios Matthiopoulos, Lucile Arnoux-Farnoux and Panagiotis Tournikiotis (eds), Athens, Institut Français d’Athènes, Institute for Mediterranean Studies and Benaki Museum, in print.
- **Adamopoulou**, Areti, “Interpreting Space: Aspects of International Sculpture since 1960”, in *Art and Landscape*, Athens, 2001, pp. 498-508.
- **Adamopoulou**, Areti, “Simultaneous Equations: Early Cold War Cultural Politics and the History of Art in Greece”, in *Making Art History in Europe After 1945*, Jesús Carrillo Castillo, Noemi de Haro Garcia και Patricia Mayayo Bost (eds.), Ashgate/Routledge, 2020, pp. 149-166.
- **Benz** Wolfgang, «Από την αμνησία στην κουλτούρα της μνήμης: "Διαχείριση του παρελθόντος" στη Γερμανία», στο: Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 25-32.
- **Voglis** Polymeris, *Rückkehr der Vergagenheit. Die Erinnerung an den Widerstand in der Politischen Kultur Griechenlands, 1974-1989*», στο Chryssoula Kambas, Marilisa Mitsou (Επιμ.), *Die Okkupation Griechenlands 1941-1944. Deutsche und griechische Erinnerungsspuren*, Κολωνία, Bohlau, 2015, σ. 67-84.
- **Αδαμοπούλου** Αρετή, «Τα Παναθήναια Γλυπτικής» κατάλογος της έκθεσης *Τα Παναθήναια της Παγκόσμιας Γλυπτικής: Η ιστορία μιας έκθεσης*, Θεσσαλονίκη, Τελλόγγλειο Ίδρυμα, 26 Φεβρουαρίου – 2 Μαΐου 2010, σ. 20-25.
- **Αδαμοπούλου** Αρετή, *Ελληνική μεταπολεμική τέχνη. Εικαστικές παρεμβάσεις στο χώρο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000.
- **Αδαμοπούλου** Αρετή, *Τέχνη και ψυχροπολεμική διπλωματία. Διεθνείς εικαστικές εκθέσεις στην Αθήνα, 1950-1967*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2019.
- **Αυγερίδης** Μάνος, Γαζή Έφη, Κορνέτης Κωστής (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015.
- **Αυγερίδης** Μάνος, Γαζή Έφη, Κορνέτης Κωστής, «Κληρονομίες του παρελθόντος. Λωτοφάγοι και ηρόστρατοι: Μνήμες του '40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη δεκαετία του '80», στο: Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015.
- **Βόγλης** Πολυμέρης, «Διαμάχες για το παρελθόν; Η δεκαετία του 1940 ανάμεσα στη δημόσια ιστορία και την ιστοριογραφία», στο: Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η*

- μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 351-369.
- **Βόγλης Πολυμέρης**, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: Μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», Τα Ιστορικά, τόμος 25, τεύχος 47, Δεκέμβριος 2007, σ. 437-456.
 - **Βόγλης Πολυμέρης**, Η ελληνική κοινωνία 1941-1944, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.
 - **Δαλκαβούκης Βασίλης**, Τσέκου Κατερίνα, «Χτίζοντας τη δημόσια ιστορία στον χώρο: Η περίπτωση των μνημείων της Κομοτηνής, στο: Ανδρέου Ανδρέας, Κακουριώτης Σπύρος κ.ά, (επιμ.), *Η Δημοσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ.115-131.
 - **Δορδανάς Στράτος**, «Ο Goldhagen, το «νέο κύμα» και ο «διάλογος για την ιστορία»: Όψεις και όροι της δημόσιας ιστορίας στη Γερμανία και στην Ελλάδα, στο: Ανδρέου Ανδρέας, Κακουριώτης Σπύρος κ.ά, (επιμ.), *Η Δημοσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ.99-112.
 - **Δρουμπούκη Άννα Μαρία**, *Μνημεία της λήθης. Τχνη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα 2014
 - **Δρουμπούκη, Άννα Μαρία**, «Οι πόλεμοι της μνήμης συνεχίζονται;», στο: Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 395-419.
 - **Εξερτζόγλου Χάρης**, *Η δημόσια ιστορία. Μια εισαγωγή*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2020.
 - **Λιάκος Αντώνης**, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2012.
 - **Λιάκος Αντώνης**, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις 2012.
 - **Λιάκος Αντώνης**, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2019
 - **Λυριντζής Χρίστος και Νικολακόπουλος Ηλίας** (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές*, Αθήνα 1990.
 - **Μπενβενίστε Ρίκα**, «Από το Νεκροταφείο στην πλατεία: Εικόνες», Σύγχρονα Θέματα τ.150-152(Ιούνιος 2021) σ.211-220.
 - **Μπενβενίστε, Ρίκα**, *Αυτοί που επέζησαν. Εκτόπιση, Αντίσταση, Επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2014, 444 σελ. (κρατικό βραβείο 2015).
 - **Ροφούζου Αιμιλία**, «Η μνήμη της κατοχής στην Ανατολική Γερμανία ως όπλο στην ενδογερμανική αντιπαράθεση», στο: Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 69-80.
 - **Στριφτόμπολα Ελένη**, «Μαθήματα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο. Η περίπτωση του νόμου 1285/1982 "Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941 – 1944», στο: Ανδρέου Ανδρέας, Κακουριώτης Σπύρος κ.ά, (επιμ.), *Η Δημοσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ.239-249.
 - **Τενεκετζής Αλέξανδρος**, «Η δημόσια αναπαράσταση μιας δύσκολης μνήμης: ο εμφύλιος και η αντίσταση στη δημόσια γλυπτική τις δεκαετίες '80 και '90»,

στο: Νίκος Δασκαλοθανάσης (επιμ.), *Ιστορία και θεωρία της τέχνης*, Αθήνα, 2019, σ. 233-248.

- **Τενεκετζής** Αλέξανδρος, «Η δημόσια τέχνη στα Βαλκάνια από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία μέχρι χτες: προθέσεις, ερμηνείες, αμφισβητήσεις», *Ιστορικά*, τ. 58, Ιούνιος 2013, σ. 221-225.
- **Τενεκετζής** Αλέξανδρος, «Τέχνη και πολιτική στον Ψυχρό Πόλεμο. Ο Διεθνής Διαγωνισμός Γλυπτικής για το 'Μνημείο του Άγνωστου Πολιτικού Κρατούμενου'», *Μνήμων*, τ.33, 2013-2014, σ. 185-205.
- **Τενεκετζής** Αλέξανδρος, «Μονοπάτια της μνήμης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: η απεικόνιση της μνήμης του πολέμου του '40 στη δημόσια μνημειακή τέχνη μέχρι το '74», *Νέα Εστία*, τ.169/ 1845, Ιούνιος 2011, σ. 1222-1240.
- **Τζούκας** Βαγγέλης, «Εθνική Αντίσταση. Η αναγνώρισή της ως πράξη υπέρβασης του Εμφυλίου και ενίσχυσης του αντιδεξιού επιχειρήματος», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Επιμ. Β.Βαμβακάς, Π.Παναγιωτόπουλος, Το Πέρασμα, Αθήνα 2010, σ.133-136.
- **Τσιώρα** Συραγώ, *Τοπία της εθνικής μνήμης*, Κλειδάριθμος, Αθήνα, 2004.
- **Φλάισερ** Χάγκεν, «Δάφνες, πολιτική και μνήμες: γερμανικά στεφάνια σε ελληνική γη», *Διεθνής Επιθεώρηση*, τχ. 22 (1994), σ. 71- 76.
- **Φλάισερ** Χάγκεν, *Η Ελλάδα υπό την Κατοχή των Δυνάμεων του Άξονα, σε Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση. Βιβλιογραφικός Οδηγός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- **Φλάισερ** Χάγκεν, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2012.
- **Φλάισερ** Χάγκεν, *Στέμματα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, Παπαζήσης, Αθήνα 1988,
- **Φλάισερ**, «Μνήμες, χρέη και αμνησία της Κατοχής ως σταθερές των ελληνογερμανικών σχέσεων, 1974-1995», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 2015.
- **Χανδρινός** Ιάσωνας, «Εθνική Αντίσταση: Ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα», στο Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2015, σ.191-213.
- **Χαραλαμπίδης** Μενέλαος, «Η μνήμη της εαμικής Αντίστασης στην Αθήνα: Το πολιτικό πλαίσιο καθορισμού της μνήμης», στο Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 215-228.